

מבט לעתיד

חקר הספרות והלשון הספרדית-יהודית

שמואל רפאל

זכרם של השאלוניקאים שעלו
השמיימה מכבשני המוות, ושפת
הלאדינו בתפלתם האחרונה.

לפני למעלה ממאה שנים כשפנה המחקר הפילולוגי גם לעולמם התרבותי של היהודים הספרדים דוברי הלאדינו¹, החלה תקופה חדשה בתרבות זו. המסורת הלשונית-ספרותית, שהיתה נפוצה בקרב היהודים הספרדים בקהילות אגן הים התיכון ובצפון-אפריקה, החלה מושכת את תשומת-ליבם של החוקרים, אשר ביקשו לבחון את מידת נאמנותה ואת זיקתה של מסורת זו למסורת הספרדית העתיקה. השנים היו שנים הרות-גורל לתרבות הלאדינו, שעמדה על פרשת דרכים, בשל התרחשויות היסטוריות בקהילות היהודיות עצמן ומחוצה להן. כדוגמת אחרות בלבד נציין את התמורות הגיאוגרפיות שעברו על הבלקאן, את הגירתם של יהודים רבים אל מחוץ לארצות הים התיכון וצפון אפריקה, את ראשיתה של התנועה הציונית בקהילות הספרדיות-יהודיות, וכמובן, את שיפטה של היהדות הספרדית באזורים נרחבים אלה לזרמי ההשכלה ולתרבותה של אירופה. כל אלה שינו בצורה משמעותית את תווי הפנים של התרבות המסורתית בלאדינו.

מאמר זה מבוסס על הרצאה שנשאתי במסגרת הכינוס: Ninth British Conference on Judeo-Spanish Studies, שהתקיים באוניברסיטת לונדון (2-4.7.1995). תודתי לגב' הילרי פומרוי מן המחלקה לספרות ספרדית באוניברסיטת לונדון – על ההזמנה החמה ליטול חלק בכינוס חשוב זה ולגב' צ'רי טורנס – מאגודת יידי בר-אילן בלונדון, על העזרה הרבה בארגון הניסיעה. פירוט הפניות ביבליוגרפיות – בסוף המאמר.

1 במאמר זה משמשים במשמעות זהה המונחים 'לאדינו' ו'ספרדית-יהודית'. אשתמש, מכאן ואילך, במונח 'לאדינו'. הבעייתיות של השימוש במונחים 'ספרדית-יהודית' או 'לאדינו' נדונה במידה מסוימת במחקרים שונים בעלי אופי בלשני, אם כי, לדעתי, הנושא נותר עדיין כבלתי פתור. מן הידועות הוא, כי ללשון שבפי היהודים הספרדים כינויים אחדים כדוגמת: 'רומאנטי', 'לאדינו', 'איספאניוול', 'חכאתיה', 'פראנקו איספאניוול', ג'ודיזמו' ועוד. וראה על-כך: בוניס, לשון היהודים הספרדים. כיום מסתמנת נטייה בקרב חוגים ישראליים מסיימים לדבוק במינוח הפופולארי 'לאדינו', וזאת תוך זניחת הפלפול האקדמי הקשור באבחנה שבין המושג 'לאדינו' לבין יתר הכינויים. בבסיסה של נטייה זו עומדת השאיפה ליצור עולם מושגים אחיד וקוהרנטי, אשר יחסל את הבלבול הטרימינולוגי הנפוץ בספרות המחקרית.

בעיצומה של תקופה זו, ממש, החלו המסורות הספרותיות העממיות שבפי היהודים הספרדים להיאסף ולהיחקר. איש לא תיאר לעצמו את חשיבותה של הפעילות המחקרית, שהחלה תופסת תאוצה באותם הימים. איש לא שיער, כי הטקסטים העממיים, הנאספים מפי מסרניות ישישות ברחבי הבלקאן, ייהפכו תוך עשורים אחדים לעדויות, כמעט, מוזיאליות של תרבות מפוארת, שרק התהליכים ההיסטוריים הבלתי-נמנעים הביאו את אט לדעיכתה ולניוונה. וזאת כשם שאיש לא העלה על דעתו, כי שואה נוראית תכרית מעל פני האדמה עשרות אלפים מבני שבט דוברי הלאדינו. על-כן נודעת היום חשיבות עצומה לכל פיסת טקסט, שנאספה באותם הימים. כל רומנסה, שיר, סיפור עממי שנרשמו ושנאספו מהווים חומר גלם רב-חשיבות במחקר העכשווי של תרבות זו.

בראשית צעדיו של המחקר, לפני יותר ממאה שנה, ברפרטואר הספרותי של היהודים הספרדים, היתה מגמת פניהם של החוקרים שונה בתכלית שינוי מזו המקובלת כיום. המחקר דאז גילה עניין רב בצורות הספרותיות שעברו במסורת שבעל-פה בקרב היהודים הספרדים, ומעל לכל התעניין במסורתה של הרומנסה בלאדינו ובדרכי השתמרותו של הניב הספרדי בפי היהודים צאצאי גירוש ספרד.

גם הספרות וגם הלשון שהיו בעת ההיא נושא למחקר לא נדונו מפרספקטיבות מחקריות יהודיות, כי אם מפרספקטיבות מחקריות ספרדיות. חוקר מובהק כדוגמת רמון מננדז פידאל, הנחשב ובצדק כאביר המחקר של הרומנסה בלאדינו, שאף למצוא ברומנסה שבפי היהודים הספרדים הדים למסורת הספרדית המפוארת. למגמה זו ניתן למצוא חיזוקים בדבריהם של חוקרים אחדים, שבחנו את מגמות המחקר של הספרות הספרדית. לשם דוגמה נביא מדבריו של דייגו קאטאלאן, אשר פורסמו במאמר פרוגרמטי בשנת 1972, ועניינו היצירה העממית בביקורת העכשווית.² במאמר זה טען המחבר, כי כאשר קצת לפני 1898 הקדיש מננדז פידאל³ בספרו הראשון פרק לרומנסרו ההיספאני היתה שאיפתו לכנס לתרבות הספרדית את היידע האבוד, שנשמר בספרותם של צאצאי מגורשי ספרד, אודות אחד מן הז'אנרים המפוארים שנפוצו במרחב גדול של תרבויות היספאניות.⁴

לשם יישום אתגר מחקרי ייחודי זה מצאו החוקרים השונים מדורו של פידאל ואילך ברומנסה שבפי היהודים הספרדים כר נרחב, מרתק, ססגוני ובעל אפיקי מחקר רבים. בצורה שכזו חשף המחקר הספרדי את צפונות העבר התרבותי שלו, אולם בה בשעה נגאלה גם המסורת בלאדינו משכחה רבת-שנים. ואכן, מה שהחל במחקר חלוצי של מננדז פידאל תפס עם השנים תאוצה של ממש,⁵ וכיום הוא מקיף

2 ראה: קאטאלאן, יצירה.

3 ראה: פידאל, לארה.

4 ראה: פידאל, לארה, עמ' 135-136.

5 על תהליכי ההתפתחות של מחקר הרומנסה בלאדינו וגורמיו ראה בסוגיה זו דבריו החשובים של ארמיסטד, עכשווי.

מאות מחקרים הסוקרים את המסורת בלאדינו ואת זיקותיה אל המסורות ההיספאניות השונות. המבקש להתמצא במרחב הז'אנרי המיוחד הזה נוטל על עצמו משימה, כמעט בלתי אפשרית, של עיון וסקירה מעמיקים במסורת מחקרית אינטרדיסציפלינארית מפוארת.⁶

מפרספקטיבה בת-מאה שנים ויותר אין ספק, כי אמנם הלך והתרחב המחקר של הרומנסה בלאדינו, אולם בה בשעה הוזנחו כמעט לחלוטין ענפים רבי-עניין אחרים של תרבות זו. ככל שחולפות השנים וככל שנחשפים חומרי מחקר נוספים, הקשורים לספרות בלאדינו, מתבררת יותר ויותר העשייה המחקרית החד-ממדית. ז'אנרים רבי-חשיבות של התרבות והספרות בלאדינו נותרו מבחינה מחקרית כחידות דורשות עיון.

אולם, לא רק הרומנסה זכתה למחקר מקיף בשל אופיה העממי. גם ז'אנרים אחרים כגון הסיפור העממי,⁷ הפתגם,⁸ ואפילו הקופלאס⁹ (ז'אנר עממי למחצה) זכו לעדנה מחקרית. לאתרונה החלה הליריקה שבלאדינו, ז'אנר שכוח למדי ובעל איפיונים עממיים מובהקים, להיחקר. מחקר זה מבוסס על מיון וקטלוג של מאות מן הטקסטים הליריים של המסורת בלאדינו, שנאספו במסגרת מפעל הקלטות מסרנים של המדור ללאדינו בקול-ישראל ירושלים, בראשותו של משה שאול. וכך בדומה למפעל הקטלוג של הרומנסה בלאדינו בארכיון מנגדו פידאל¹⁰ נעשה עתה ניסיון, רב חשיבות, של עמיתי מחקר ספרדיים – יעקב חסן וחוסה מנואל פדרוסה – לקטלג ולאפיין מבחינות ספרותיות רבות את מצאי הליריקה בלאדינו.¹¹ נשאלת, אפוא, השאלה כיצד נסביר את נהיית המחקר לכיוון העממי, דווקא, וזאת בשעה שהמסורת הכתובה בלאדינו נותרה בשולי הזירה המחקרית?

6 על עושר המחקר של הרומנסה בלאדינו ראה: רומרלו, ביבליוגרפיה.

וכן ראה: רפאל, הרומנסה של, עמ' 37-64.

7 בתחום הסיפור העממי ניתן לציין אוספים רבים של סיפורים עממיים ממרחב התרבות בלאדינו, שראו אור בשנים האחרונות, כדוגמת ספריה של מלקטת הסיפורים הירושלמית מתילדה כהן-סרנו קואינטוס (1986); ג'וחה מה הוא אומר (1991); קונסידואס אי קונסידואס (1994), שראו אור בהוצאת הספרים הירושלמית כנה. לעיון מחקרי ספרותי ראה: רג'ינטה, סיפורי עם, שראה אור לאתרונה.

8 גם בתחום הפתגם ניתן לציין עבודות איסוף. נציין כדוגמה בלבד את: ספורטה, הפתגם; מוסקונה, פניני; גאון, בשמים.

9 ז'אנר זה זכה להארה מחקרית במיוחד בשנים האחרונות. וראה לדוגמה: חסן, פורים; רומרו, קופלאס; רומרו, ביבליוגרפיה.

10 כוונתי שלושת כרכי הקטלוג, רב החשיבות, שהוציא לאור במדריד שמואל ארמיסטד. וראה: ארמיסטד, קטלוג.

11 במחקר הליריקה בלאדינו עוסק בתקופה האחרונה חוקר הספרות הספרדית חוסה מנואל פדרוסה, השוקד בעבודה מחקרית משותפת עם יעקב חסן מן ה-C.S.I.C על הכנת קטלוג ביבליוגרפי מואר של מצאי הטקסטים בז'אנר זה. על ניצני מחקר בתחום זה ראה לדוגמה מחקר: פדרוסה, קנסיניורו.

מן המפורסמות שאינן דורשות כל הוכחה מחקרית היא שמרבית חייו של הבית הספרדי-יהודי התנהלו סביב מעגלי הספרות והשירה העממית. הטקסטים העממיים מילאו לא רק תפקיד אסתטי במערך התרבות בלאדינו. מעל לכל היה להם תפקיד פונקציונאלי במערך הביתי, הן על ציר השנה והן על ציר החיים היהודיים. כך, רומנסות בלאדינו שימשו באירועים חברתיים שונים. פתגמים ליוו את מערך החיים היומיומי בהרכה מוסר השכל וחכמת חיים. סיפורי עם הפכו אמצעי מצוין לביולוגיה שעות רבות במחיצת המשפחה תוך שהם מעבירים, מדור לדור, מוסר השכל, חכמה שנינה והומור. השירה הלירית הפכה לשירת האוהבים, ואילו לקופלאס נודע, לעתים, תפקיד גם במערך הקאנון הפארה-ליטורגי העממי. אין ספק, אפוא, כי הספרות העממית בלאדינו, הנגישה בקלות יחסית, הפכה לסמל התרבותי המייצג ביותר של היהדות הספרדית. טבעי הוא לכן שתכונה זו התבלטה ומשכה את עיניו של כל מי שביקש אי פעם לפגוש בתרבות זו ולחקוקה. לעומת זאת, אם בשל נדירותם היחסית של טקסטים כתובים בלאדינו ואם משום שמרבית הטקסטים הספרותיים הללו נכתבו בכתב רש"י או עברי,¹² שלא היו, ועדיין אינם מוכרים במידה מספקת לקהיליה המחקרית, נסתרה יצירה ספרותית זו, ברובה הגדול, מעיניהם של חוקרי תרבותם של היהודים דוברי הלאדינו.

אחד מן החוקרים החשובים, שהסב את תשומת-הלב לעושר הסוגות ולגיוון דרכי ההבעה ולאפשרויות המחקר הגלומות בחקר הטקסט הכתוב, היה יעקב חסן ממדריד, אשר בדבריו סיווג את הספרות בלאדינו לשני ענפי מחקר מרכזיים:¹³

א. ספרות הז'אנרים המאומצים,¹⁴ הכוללים לדבריו את העיתונות, הרומאן, התיאטרון, השירה העממית (בכלל זאת גם הרומנסה), סיפורי העם, הפתגמים והשירה הלירית.¹⁵

ב. ספרות הז'אנרים המקוריים,¹⁶ הכוללים בדרך כלל ז'אנרים מן הקאנון היהודי-דתי-מסורתי, שכדוגמה להם יש לראות לדבריו את תרגומי התנ"ך בלאדינו, ה"מעם-לועז" ושירת הקופלאס בעלת הזיקה הפארה-ליטורגית. לסכימה זו חשיבות מרובה מבחינה מחקרית, אם כי לדעתי היא פתוחה להשגות, וזאת בעיקר משום שהיא נוטה להכליל מספר רב של ז'אנרים תחת קטגוריית הז'אנרים המאומצים, כדוגמת העיתונות, הרומן והתיאטרון. לדעתי, רצוי שהמחקר

12 על הקושי של החוקרים ההיספניסטים להתמודד עם המסורת הכתובה בלאדינו עמד בקצרה יעקב חסן. וראה בעניין זה: חסן, לוס.

13 וראה: חסן, פאנורמיקה, עמ' 26-33.

14 המינוח הספרדי שמשמש חסן להגדרת קבוצת ז'אנרים זו הוא – *generos adoptados*. וראה: שם, עמ' 37.

15 ועוד על-כך ראה שם, עמ' 35.

16 המינוח הספרדי שמשמש חסן להגדרת קבוצת ז'אנרים זו הוא – *literatura religiosa-patrimonial*. וראה: שם, עמ' 33.

העתידי ישתחרר אט אט מן התפיסה הדיכוטומית הרואה את ספרות הלאדינו בחלוקה של שתי קטגוריות קשוחות תוך ייחוס חשיבות מרובה לספרות האימוץ. שכן שיחרור המחקר מהתפיסה המסורתית הזו יאלץ לחפש היבטים נוספים בספרות הלאדינו ולא רק את הזיקה של ספרות זו למסורת הספרדית, או למסורות אירופאיות אחרות. לשון אחר – יש לעודד את חקר הטקסט הכתוב בלשון הלאדינו, ואגב כך לעודד גם את חקר המרכיבים היהודיים בטקסט הספרדי-יהודי. באופן שכזה יתכן שייגאלו סוגים מגוונים מאוד של טקסטים בלשון הלאדינו שהמחקר נהג להזניחם. בהקשר זה גורס יצחק בצלאל, מי שפירסם בראשית שנות השמונים סקר ביבליוגרפי של הספרות היפה בכתבי סופרים יהודיים ספרדיים ומזרחיים, כי יש לכלול בתחומי הדין של ספרות יהודית (ובכלל זה גם בחקר ספרות הלאדינו) ענפים ספרותיים נרחבים ככל האפשר.

מקור ותרגום, ספרות יפה, ספרות עממית, ספרות דתית, ספרי עיון ומחקר וכן עיתונות לסוגיה. תפיסה מרחיבה זו [...] הולמת במיוחד את הספרות שבעיונו, שכן חלוקה מובהקת לסוגים היא מסימניה של ספרות בשלה ושופעת, ואילו בשלבים מוקדמים משמשים בה בערכוביה סוגים וסוגות שונים. [...] רק רישום מלא של כל סוגי כתיבה אלה עשוי לשקף דיוקן נאות של הספרות שכתבו יהודים בלשון כלשהי או בקיבוץ יהודי כלשהו.¹⁷

ואכן המעיין בתחומים הנרחבים של הספרות הכתובה בלאדינו ואשר טרם זכתה למחקר מעמיק ומקיף יחשוף מכלולים נרחבים של סוגות מגוונות, ששימשו אמצעי ביטוי ספרותי. כדוגמות, בלבד, נציין את הטקסט המקראי בלאדינו, פרקי התפילה, הפיוט, ספרות המדרש והאגדה, העיתונות היומית, השבועונים והירחונים הנתועתים, מאספים ספרותיים וכתבי-עת לשירה ולסיפורת, הרומן, היומן האישי והמשפחתי, לוחות השנה הקהילתיים, ספרי הלימוד, ספרי הפילוסופיה, ספרי הרפואה העממית ועוד סוגי טקסטים רבים אחרים.

יצוין עוד שעל סוגי-הסוגים של אמצעי ההבעה הספרותית בלאדינו אומר בצלאל, כי במחקר הספרות היהודית ראוי לבחון לא רק יצירות מצוינות בסגולותיהן האמנותיות, אלא גם ספרות טריוויאלית ובידורית, ספרות עממית בכתב ובעל-פה, כתבים שיש בהם תערוכת של יסודות דתיים, עממיים, תיאוריים, הגותיים וכיוצא באלה, ועיצובם הספרותי רופף, כתבים שהם תערוכת של תרגום ועיבוד ועוד. ספרות מעין זו, הרווחת בכמה לשונות יהודיות שבעיונו (ספרדית-יהודית, ערבית-יהודית), יש בה עניין מרובה מעבר לעניין שאפשר למצוא בה מן ההיבט הספרותי בלבד.¹⁸

ואמנם לחקר הספרות הכתובה בלשון הלאדינו מספר מטרות חשובות :

17 עיין: בצלאל, כתבי, עמ' 23.

18 שם, עמ' 49.

א. תיקון המפה המחקרית, וזאת תוך כדי הצגת קשת רחבה של ז'אנרים וצורות ספרותיות בלתי מוכרות עדיין לקהילה המדעית.

ב. ניסוח הפואטיקה של הטקסט הכתוב בלאדינו, דבר שהמחקר טרם נתן עליו דעתו, כלל ועיקר.

ג. הבנת אופני השימוש בחומרים מן המורשת היהודית.

ד. הבהרת דרכי התפתחותם של הדיאלקטים השונים בשפה וזיקות הגומלין שבין השפה הכתובה למדוברת.

ה. הגדרת מקומה המדויק של הספרות הכתובה במערך התרבותי הכללי וחשיפת המרכיבים ההיסטוריים הסמויים בטקסטים הכתובים בלאדינו יעניקו לנו אפשרות מצויינת ללמוד על נורמות, ערכים והזדהות עימהם, על אידאולוגיות ועל זרמים רעיוניים, וכן על אורח חיים ודפוסייהם.¹⁹

כל אלה עתידים להעשיר את המחקר של הספרות בלאדינו הסובל, עדיין, מדימוי סטיגמטי של ספרות עממית שנשמרה בקרב חוגי נשים ישישות.

מעל לכל, חקר הטקסט הכתוב עתיד לסייע לנו בשרטוט מדויק, ובהגדרה טובה יותר, של חיי הרוח בקרב היהודים הספרדים, דוברי הלאדינו. על כן חשוב להוסיף, כי באמצעות הבנת הטקסט הכתוב ניתן יהיה לחשוף את העולם הרוחני של היהודי, שהיה ספוג מסורות שונות ומגוונות, להבין את גורמי ההשפעה עליו ואת דרכי ההשפעה שלו על סביבתו. זאת משום שבמרביתם של הטקסטים הכתובים חזקה ובולטת הזיקה לעולם היהודי. אף ציון כותרות ספרים, כדוגמת 'תפילה לפני כותל מערבי', 'שלום ירושלים', 'שבחי התנאים' 'מנורת המאור', עשוי ללמד עד כמה ספוגה ספרות זו בחוויית העולם היהודי. ואין הדברים אמורים אך ורק ביצירות בעלות אופי יהודי-דתי-מסורתי הקשורות לסדר העבודה הדתי, שכן כבר הוכח במחקר שספרים מעין אלה שימשו בית-קיבול לגיטימי לפרסומה של שירה מצוינת.²⁰ לפיכך אין ספק, כי מחקר על תרבותם של היהודים הספרדים בדורות הבאים חייב להביא בחשבון את מטעני העולם היהודי השזורים בספרות הכתובה בלאדינו. חקר הספר בלאדינו חייב, אפוא, לדעת, להיהפך בשנים הבאות לענף מחקר מוביל, אשר יקיף בתוכו אסכולות נרחבות של חוקרים ודיסציפלינות.

עם זאת יש לציין, כי טרם ייגש המחקר לטיפול בחקר הטקסט הכתוב, עליו למלא מספר פערי מחקר נוספים, ובכלל זאת להתמודד עם סוגיות קשות, הקשורות בחקר כללי הכתיב והכתב בלאדינו. כוונתי כמוכן לחקר הכתיב והכתב העברי של לשון זו ולא לחקר הכתיב הלועזי, הפונטי מעיקרו, של לשון היהודים הספרדים. שדה זה, שהוא בבחינת אבן יסוד לכל מחקר של טקסט כתוב, נותר שנים רבות חסר

19 ראה בהרחבה, שם, עמ' 49-50.

20 כוונתי לטקסטים רבים מאוד של שירי קופלאס שנמצאו בספרים בעלי אופי יהודי-דתי-מסורתי. ראה שני מחקריה של הלנה רומרו: רומרו, קופלאס; רומרו, ביבלוגראפיה.

טיפול ועיון. יתכן שהסיבה לכך קשורה לעובדה שחקר הספרות שבעל-פה כמעט שלא נזקק להתמודד עם סוגיות מתחום הכתיב בלאדינו. יתכן שבשל עושר הדיאלקטים שבמסורות מסוימות התפתח כתיב שונה, בלתי אחיד ולעתים גם מבלבל.

בשנים האחרונות החלה נשמעת, במסגרות ציבוריות ואקדמיות, הקריאה לעיבודם של כללי השפה, וכן לכינוסם ולהעמדתם במתכונת של ספרי לימוד זמינים. קריאה זו נשענת על ניתוח מעמדה ומקומה של השפה בימינו אלה, שכן עובדה היא, כי מספרם של דוברי הלאדינו הולך וקטן עם השנים. ואכן עלי לציין במידה מסוימת של סיפוק, כי יוזמות ראשונות בכיוון זה אכן נעשות כיום בישראל.²¹ יוזמות אלה מניחות, כי הנחלת הלאדינו במסגרת הבית פסקה, כמעט, לחלוטין, שהרי החיים היום-יומיים בישראל מתקיימים, בעיקר, על טוהרת הלשון העברית. לאדינו היא נחלת הדור הוותיק, שכדרך הטבע הולך ונעלם. משום כך מתגבשת בישראל ההכרה כי לערכות לימוד מתודיות מקום חשוב ביותר, אם לא החשוב ביותר, בתהליך הנחלת הלאדינו למספר קבוצות של מתעניינים. כוונתי לשלושה מעגלים דוריים של מתענייני לאדינו פוטנציאליים: הדור הראשון – דורם של דוברי השפה מילדות. הדור השני – דור הבנים, אשר גדל בזיקה כפולת-רששים ללשון האבות. ואחרון אחרון הדור השלישי – דורם של אלה המבקשים לעסוק בחקר הספרות והלשון בלאדינו, שאפשר שהוא כיום הנזקק ביותר למתודה מסודרת להנחלת השפה, שכן רבים מן העוסקים, כיום, בחקר הספרות בלאדינו רכשו לעצמם ידיעות בשפה הספרדית הנורמטיבית, בתימינו, שעה שאת שפת הלאדינו, על שלל מרכיביה העבריים, הארמיים, התורכיים, היווניים והערביים הם מבקשים לרכוש באמצעות לימוד משלים ומסודר.

כדי לאפשר לחוקר המודרני התמצאות במרחב העשיר והמגוון של היצירות הספרותיות בלאדינו, למן ספרות הקודש ועד לספרות החול, חשוב במיוחד לספק בספרי הלימוד של השפה מתודות ברורות להוראת הלאדינו בכתב רש"י. אין ספק, כי מדובר במאמץ מיוחד, המרתיע רבים מן המתעניינים (במיוחד מקרב חוגי החוקרים בחוץ-לארץ. שהכתב העברי לצורותיו זר להם, אבל גם ללא מעט מן הלומדים הישראלים). לדעתי, חובה על הקהילה המחקרית לעודד הוראה ומחקר בכתב זה שהינו הכתב הנפוץ ביותר, אשר בו נדפסה מרבית הספרות בלאדינו עד לראשית המאה העשרים. מובן שאין להתעלם מן העובדה, כי למן העשורים

21 כוונתי לנסיונות של הנחלת השפה שנעשו במסגרת בית הספר התיכון התורני לבנות 'עמליה' בירושלים, שבו פעילה מזה שנים אחדות מגמה ללאדינו העוסקת בין-היתר גם בהוראה של השפה והנחלתה לדור צעיר של תלמידות. במסגרת פעילות ההוראה ב'עמליה' הוכנה ערכה ממוחשבת ללימוד השפה בכתב לאטיני. ניסיון נוסף נעשה במסגרת ה'מדור לספרות לאדינו' הפועל במסגרת המחלקה לספרות עם-ישראל שבאוניברסיטת בר-אילן. לאחרונה התפרסם מטעם מדור זה ספר לימוד ראשוני ללאדינו. וראה: גטניר-רפאל, פרימירוס.

הראשונים של המאה הנוכחית ועד לשנים האחרונות ממש הלכה והתפתחה השפה, בעיקר, בכתב הלאטיני, וכי יש הפועלים להפצתה של השפה בכתב זה דווקא, אולם לדעתי יש בהיצמדות זו, הנובעת בעיקר מטעמי נוחות, סכנה מרובה, משום שההיכרות עם הכתב הלאטיני עלולה למנוע מן הלומד היכרות מעמיקה עם הרצף הספרותי בן מאות השנים של היצירה בלאדינו, שנדפסה בכתב רש"י, ובכך להגביל את ידיעותיו למרחב מצומצם, באופן יחסי, כתולדות השפה. ואילו התמצאות בכתב רש"י יכולה, לדעתי, לשמש גם פתח להתמצאות מהירה מאוד בכתב הלאטיני – אך לא להפך.

ברוח דברי אלה פעלתי לאתרונה, בלוויית עמיתה למחקר מאוניברסיטת בר-אילן, הגב' אראלה גטניו – ילידת העיר שאלוניקי, למען פרסומו של ספר לימוד ראשוני ללאדינו. הספר קרוי פרימירוס פאסוס אין ג'ודיאוא-איספאניול – צעדים ראשונים בספרדית-יהודית והוא בא למלא חלל בן עשרות שנים בפעילות ההנחלה הלשונית של שפת הלאדינו.²² במהלך עיבודו של הספר עמדו לפנינו בעיות אחדות. במיוחד חשוב לציין שעמדה לנגד עינינו יחידת הוראה מסודרת של השפה. אם כי ידועים, וכאן גם המקום לציין, שני ניסיונות מודרניים שנעשו לגיבושם של חלק מכללי הדקדוק בלאדינו לטובת הקורא העכשווי. כוונתי לעבודותיהם של דוד בוניס²³ ומשה שאול. במחצית שנות השבעים פרסם בוניס, בארה"ב, חוברת באנגלית ובג'ודזמו,²⁴ ובה מדריך לקריאה ולכתיבה בלשון זו. משה שאול, לעומתו, חיבר יחידת הוראה מצומצמת בכתב לאטיני. בצד עבודות אלו של דוד בוניס ומשה שאול, ראוי לציין גם את פעילותו של חיים וידאל ספיחה, איש הסורבון, אשר לאחרונה פרסם במהדורת צילום ספר ישן ללימוד לאדינו, שהתפרסם בראשית המאה בתורכיה.²⁵ כן ניתן להזכיר ספרי קריאה אחדים, הקרויים בלאדינו סילאבארייו איספאניול,²⁶ שראו אור בקהילות הבלקאן השונות, ועל-פיהם נלמדה השפה בכתבי הספר היסודיים.²⁷ וזאת לצד ספרים אחדים להוראת השפה העברית, ספרים שבהם ניתן למצוא ניסוחים חלקיים של כללי הדקדוק בלאדינו.²⁸ חומרים מהם ניתן לארגן, ולו גם בצורה חלקית בלבד, ערכות ללימוד ולהנחלת שפת הלאדינו יש בנמצא, וטוב שנושא זה החל תופס תאוצה של ממש בישראל, שבה עוד ניתן לשמוע הדים של השפה הזאת.

22 שם.

23 ראה: בוניס, מדריך.

24 שם, דברי המבוא.

25 ראה: ספיחה, חדש.

26 בלאדינו: ספר קריאה למתחילים.

27 להלן דוגמות אחדות בלבד: נואיבו סילאבארייו; יעקב, ליקטוראס.

28 לשם דוגמה בלבד ראה: ספר יסוד שפת עבר.

לסיום, ברצוני לעמוד בקצרה על ענף מחקרי נוסף הדורש תשומת-לב מרובה מצד הקהילה המחקרית, ואשר תרומתו להבנת עולם הטקסטים הכתובים בלאדינו היא מכרעת. כוונתי לחקר הביבליוגראפיה של הספר בלאדינו. ענף זה זכה אמנם, לטיפול חלקי, אם כי לא ממצה,²⁹ ותרומותיו האפשרויות של ענף זה להבנת הספר הן מרובות. אפשר כמובן שענף זה יתפתח לכדי דיסציפלינה עצמאית, כפי שהדבר מקובל כיום, ואפשר שענף זה יהיה מעין מערך סיוע לדיסציפלינת המחקר הספרותי הטהור.

ככלל למחקרים ביבליוגראפיים נודעת היום חשיבות מרובה. כיום בעידן של תמורות גיאורפולטיות, כדוגמת נפילת מסך הברזל של הקומוניזם, אפשר שיתגלו סוף סוף אוצרות ספרי הלאדינו השדורים של הקהילה היהודית של שאלוניקי, שהוחרמו בתקופת השואה. ספריות אלה, שרק מעט מן המעט שבהן ניתן לשחזר היום בספריות המחקר הפעילות והרלבנטיות, כללו אוצרות בלומים של חכמה בלשון הלאדינו. אחדים מבניה של שאלוניקי היהודית ציינו בזכרונותיהם את אבלם המתמשך, שעה שהם נזכרים בספרייה הביתית השדודה.³⁰ חקר הביבליוגראפיה של הלאדינו, חידושו והעמדתו לציבור הרחב בהתאם לסטנדרטים המקובלים היום עתידים לתרום להבנת מרובה של מספר תת מערכות הקשורות לספר הלאדינו. כוונתי להבנה טובה יותר של עולם הדפוס, דרכי הפצתם ותפוצתם של הספרים, התקבלותם בקרב חוגי הקוראים הרלבנטיים, אפיון ההבנה המסחרית של הספר בלאדינו, בירור יחסי הגומלין שבין העולם העות'מאני והספר היהודי ועוד כהנה וכהנה.³¹

מחקר הספרות בלאדינו אפשר שיציין עתה מאה שנות מחקר, אולם בה בשעה על מנווטי המחקר העתידי להביא בחשבון, כי על אף עשרות שנות המחקר הרי שאפיקים מרובים למדי, ולטעמי יותר מדי, נותרו כקרחות יער נעלמות שכף בן-אנוש לא דרכה בן. חשוב, כי מגמת הדורות הבאים תופנה יותר לחקר הספרות הכתובה של היהודים הספרדים דוברי וכותבי הלאדינו ופחות לחקר הטקסט העממי. יתכן, כי התמעטותם הטבעית, והבלתי נמנעת של קהל דוברי הלאדינו, תגרום לכך שחוגי המתעניינים בספרות זו ינווטו עצמם בתהליך טבעי, אך מתבקש, לכיוון חקר הספר בלאדינו. כדי לאפשר לציבור זה של חוקרים ואוהבי הלשון המיוחדת הזאת התמצאות במכמני העבר – חייבת להתבצע עבודה אינטנסיבית ומרוכזת של הכנת ערכות לימוד והנחלה של השפה. זאת, לצד הבנה טובה יותר של

29 לדוגמה בלבד ראה: יערי, רשימת; בסו, ספרי לאדינו; גאון, העיתונות.

30 לדוגמה, ראה: מולכו, ספרים עבריים.

31 דוגמה מעניינת מאוד למחקר המתמקד בהבנה הביבליוגראפית של ספרות יהודית ראה: ברוכסון, ספרים.

האוצרות הביבליוגרפיים של הספר בלאדינו עתידיים, בסופו של דבר, לפתח לקראת המאה העשרים ואחת שבילים יפי מראה של תרבות לאדינו. הטיול בשבילים אלה יקדם את המחקר, ואילו לחוקר יזמן שעות רבות של הנאה ושל קורת רוח מניחות עבר קסום.

הפניות ביבליוגרפיות

- Armistead G, Samuel. *El romancero judeo-español en el Archivo Menéndez Pidal*. 3 Vol. Madrid: C.S.M.P, 1978. ארמיסטד, קטלוג
- Armistead G, Samuel. 'Current Trends in Romancero Research', *La Coronica*, 13:1 (1984), 23-36. ארמיסטד, עכשווי
- Bunis, David M. A Guide to Reading and Writing Judezmo. Brooklyn: Adelantre, 1975. בוניס, מדריך
- בוניס, לשון היהודים הספרדים – סקירה היסטורית. מורשת ספרד. ירושלים: מאגנס, 1992, עמ' 694-713.
- Besso, Henry. *Ladino Books in the Library of Congress, A Bibliography*. Washington, 1963. בסו, ספרי לאדינו
- בצלאל, יצחק (עורך). כתבי סופרים יהודיים ספרדיים ומזרחיים בלשונות יהודיות זרות. תל־אביב: אוניברסיטת תל־אביב, המכון לחקר התפוצות, תשמ"ב (1982). כצאל, כתיב
- גאון, העיתונות גאון ד' משה. העיתונות בלאדינו. ירושלים: מכון בן־צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, 1965. גאון, העיתונות
- (ערך: יהורם גאון). בשמים מספרד מאוצר חוכמת יהדות ספרד. ירושלים: כתר, 1989. גאון, בשמים
- ברוכסון, ספרים ברונסון, שפרה. ספרים וקוראים. תרבות הקריאה של יהודי אטליה בשלהי הרנסנס. רמת־גן: הרצאת בר־אילן, 1993. ברוכסון, ספרים
- גטניו־רפאל, פרימירוס גטניו אראלה, רפאל שמואל. פרימירוס פאסוס אין ג'ודיארא־איספאניול – צעדים ראשונים בספרדית־יהודית (לאדינו). תל־אביב: המכון לחקר יהדות שאלוניקי. מחקר ופיתוח מתודי של המדור לספרות ספרדית־יהודית (לאדינו) באוניברסיטת בר־אילן, 1994 (מהדורת ניסוי).
- Hassan M, Iacob. *Las Coplas de Purim*. Madrid: Universidad Complutense, Ph.D Thesis, 1976. חסן, פורים
- Hassan M, Iacob. 'Visión panorámica de la literatura sefardí', *Hispanica Judaica*. Barcelona 1982, 25-44. חסן, פאנורמיקה
- Hassan M, Iacob. 'Los sefardíes como tópicos', *Raíces* 1 (1986), 33-38. חסן, לוס
- יעקב, ליקטוראס אליהו הכהן, יעקב. ליקטוראס דיבירוסאס. סאלוניקי: ליבריריאה עובדיה ש"ט נער. (ללא ציון שנה) יערי, רשימות
- האונברסיטאי בירושלים. ירושלים, 1934. מולכו, ספרים עבריים
- מולכו, ספרים עבריים מספרייתי שנשדדה בשאלוניקי בשנת 1941 בידי הגרמנים י"ש. בואינוס אייריס, 1957.
- מוסקונה, פניני מוסקונה, יצחק. פניני ספרד – אלפיים פתגמים מאוצר החכמה של יהודי

- ספרד. תל-אביב: ספרית מעריב, 1981.
- נראיביו סילאבארייו איספאנייול – מיטוד פראטיקה אי מודירנה. סאלוניקו:
ליבריריאה עובדיה שיט נער, 1931. (ללא שם מחבר);
- Saporta, Enrique y Beja. *Refranero Sefardí*. Madrid – Barcelona:
Instituto Arias Montano, 1957. ספורטה, הפתגם
- Sepiha H, Vidal. *Nuevo Silaberyo Espanyol de Baruch Yacov, Konstantinopla 5682 (1922)*. Bruxelles 1982 – Paris 1992. ספיחה, חדש
- ספר יסוד שפת עבר – לשון הקודש איספאנייול. שאלוניקו, 1893.
- Pedrosa J, Manuel. *La contribución hispánica moderna al cancionero sefardí de Oriente*. Madrid: Universidad de Madrid, Memoria de Investigación, 1991. ספר יסוד שפת עבר פדרוסה, קנסיונירו
- Menéndez Pidal, Ramon. *La leyenda de los infantes de Lara*. Madrid, 1869, 81-117¹ פידאל, לארה
- Catalan, Diego. 'La creación tradicional en la crítica reciente'. *El Romancero en la tradición oral moderna*. Madrid: C.S.M.P, 1972, 135-165. קאטאלאן, יצירה
- Habusha, Regineta. Types and Motifs of the Judeo-Spanish Folktales. New-York & London: Garland Folklore Library, 1992. רגינטה, סיפורי עם
- Romero, Elena. *Coplas Sefardíes – Primera selección*. Cordoba: El Almendro, 1988. רומרו, קופלאס
- Romero, Elena. *Bibliografía analítica de ediciones de Coplas Sefardíes*. Madrid: C.S.I.S, 1992. רומרו, ביבליוגראפיה
- Rómeralo Sánchez, Antonio; Armistead G, Samuel; Petersen H, Suzanne. *Bibliografía del romancero oral, 1*. Madrid: C.S.M.P, 1980. רומראלו, ביבליוגראפיה
- הרומנסה הספרדית-יהודית משאלוניקי על רקע שרשיה הספרדיים. רמת-גן:
אוניברסיטת בר-אילן, חיבור לשם קבלת התואר 'דוקטור לפילוסופיה', 1992.
עיבוד והרחבה של החיבור עתיד לראות אור תחת הכותרת: האביר והרעיה
השבויה – מחקר ברומנסה של היהודים הספרדים (בדפוס).